Douwe Draaisma

Het geheugen van de Esterházy's. Over archieven en herinneringen

Het achterhalen van nieuwe historische feiten kan een grote weerslag hebben op het menselijk geheugen. Douwe Draaisma illustreert het fenomeen van de 'gereviseerde herinnering' in het werk van de Hongaarse schrijver Péter Esterházy.

Romans ziet men niet vaak opgevoerd als historische bron.[1] De kans is gering dat men in een studie over de Amsterdamse krakersrellen in de zomer van 1985 onder de geraadpleegde werken A.F.Th. van der Heijdens *Advocaat van de hanen* zal aantreffen of dat *De nieuwe man* van Thomas Roosenboom in de noten belandt van een artikel over de neergang van de noordelijke scheepsbouw rond 1900. Een roman behoort tot het genre van de fictie, en geschiedschrijving, hoe lankmoedig men de grenzen ook trekt, tot dat van de non-fictie. Voor een artikel over de krakersrellen zal een historicus eerder te rade gaan bij processen-verbaal, krantenverslagen, radioreportages, journaalbeelden en andere bronnen die de feitelijke toedracht van de gebeurtenissen hebben vastgelegd of tenminste die opzet hadden. Zo komen historici uit waar ze meestal uitkomen: bij de leggers van kranten, bij dossiers in gemeentearchieven, bij geluids- en beeldarchieven en al die andere plekken die samen helpen de samenleving een geheugen te geven.

En toch kan niemand helemáál op zijn gemak zijn met deze tweedeling. Wie een studie maakt van de klasseverhoudingen in het Victoriaanse Engeland zal in archieven niet aantreffen wat hem juist in hoge mate interesseert: de impliciete codes in het dagelijkse verkeer, de onuitgesproken gedragsregels, de omgangsregels die vastleggen wat gepast en ongepast is maar die zelf nergens zijn vastgelegd. Daarvoor zal hij andere bronnen moeten raadplegen – zoals romans. Een historicus kan in *Pride and Prejudice* of in *Sense and Sensibility* die codes en gedragsregels aan het werk zien, nog steeds impliciet en onuitgesproken, maar op een manier die hem helpt de Victoriaanse klasseverhoudingen beter te begrijpen. Dat *Pride and Prejudice*

1 Ik dank Sarah de Rijcke voor haar kritische commentaar op dit artikel.

net zo goed als *Advocaat van de hanen* een voortbrengsel van de verbeelding is betekent niet dat men er geen historische inzichten aan kan ontlenen. Blijkbaar is een roman soms net zo goed als een archief de vindplaats van historisch materiaal.

Die bij nader inzien wat dubbelzinnige positie tegenover het archief heeft de roman gemeen met het menselijk geheugen. Men vergelijkt archieven nogal eens met een geheugen en omgekeerd is het geheugen vaak een archief genoemd. Het is waar: vaak zouden we wensen dat ons geheugen beheerd werd met de zorgvuldigheid van een archief. Dat herinneringen er stofvrij in bewaard bleven, gevouwen in zuurvrij papier, met de juiste klimaatbeheersing, een index die het terugzoeken vergemakkelijkt en vooral met een vasthoudendheid die garandeert dat ook een nooit opgevraagd stuk waar we na vijftig of zestig jaar opeens aan denken toch tevoorschijn komt. De realiteit is dat een geheugen weinig wegheeft van een archief. Herinneringen staan niet op een rij, kennen geen chronologische ordening en vormen ook geen rubrieken. Herinneringen hebben niet het alles-of-niets-karakter van een dossier dat al dan niet aanwezig is: ze kunnen de ene keer voorhanden zijn en een andere keer niet. Herinneringen worden aangevreten, vallen uit elkaar, kunnen over elkaar heen komen te liggen. En het belangrijkste verschil: het geheugen is eindig. Een archief verdwijnt niet van het ene moment op het andere in het niets als degene die het heeft aangelegd overlijdt.

Zo kenmerkt ook de verhouding tussen geheugen en archief zich op het eerste gezicht door een oppositie: herinneringen zijn plooibaar, gevoelig voor herziening, tijdelijk; archiefstukken hebben een soort permanentie, kunnen worden teruggezet zoals ze eruit kwamen, overleven generaties, veranderen niet in de tijd. Je zou bijna zeggen: het ene is subjectief, het andere objectief. In dit essay zullen twee boeken van de Hongaarse schrijver Péter Esterházy – het eerste een roman, het tweede non-fictie – demonstreren dat ook deze oppositie tussen geheugen en archief gemakzuchtig is.

Harmonia caelestis

Péter Esterházy, geboren in 1950, is een telg uit een van de meest vooraanstaande adellijke families in Hongarije. Hij studeerde wiskunde, maar vestigde al snel zijn naam als romanschrijver en essayist. In 2000 publiceerde hij *Harmonia caelestis*, een roman waaraan hij bijna tien jaar had gewerkt.[2]

2 Péter Esterházy, *Harmonia caelestis* (Amsterdam 2002).

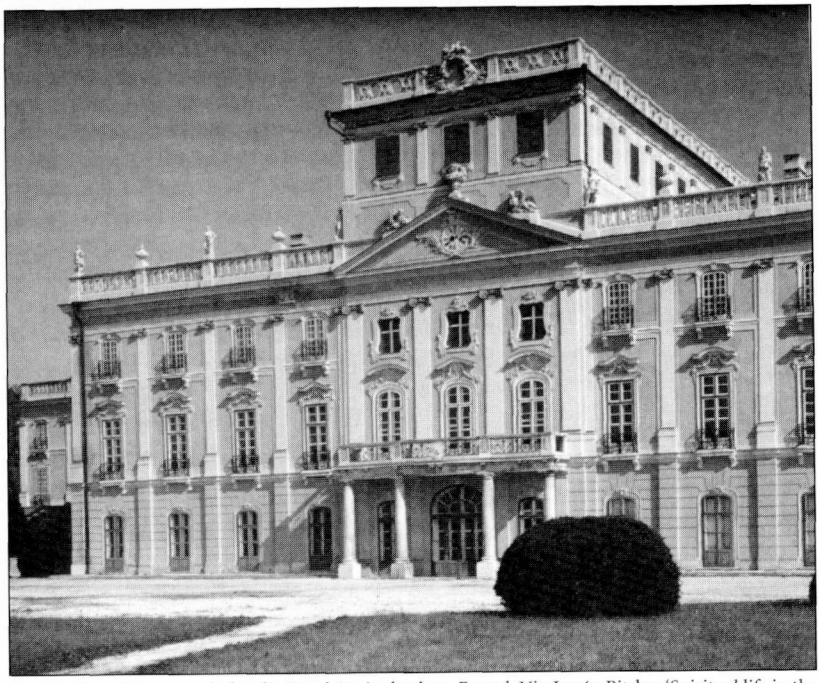

Een van de paleizen van de familie Esterházy in de plaats Fertöd. Uit: István Bitskey 'Spiritual life in the early modern age' in: László Kósa ed., *A cultural history of Hungary. From the beginnings to the eighteenth century* (Engelse vertaling: Boedapest 1999) 267.

Harmonia caelestis is veel tegelijk. Het bestaat uit twee 'boeken'. Boek I is een wervelende kroniek van het geslacht Esterházy en voert langs paltsgraven en keurvorsten, prinsen en baronnen, bisschoppen en kanseliers, door Esterházy stuk voor stuk aangeduid als 'mijn vader'. De Esterházy's waren grootgrondbezitters op een haast niet te berekenen schaal; elke willekeurige 'vader', schrijft Péter Esterházy, 'stond voor landerijen waar zelfs wilde ganzen niet in één nacht overheen kunnen vliegen.'[3] Die rijkdom was vooral in de zestiende en zeventiende eeuw vergaard, toen de Esterházy's in de strijd tegen de Turken de zijde van de Habsburgers kozen en daarvoor beloond werden met uitgestrekte landgoederen. Van generatie op generatie hebben de Esterházy's telkens de voortreffelijkste kunstenaars, architecten en ambachtslieden in dienst genomen voor de bouw en inrichting van hun burchten, kastelen, jachtsloten, zomerverblijven, residenties en stadspaleizen.

3 Esterházy, *Harmonia caelestis*, 11.

'Vader' Nicolaas Esterházy (1582-1645) werd in 1625 gekozen tot paltsgraaf, de hoogste politieke positie in Hongarije. Maar de beroemdste 'vaders' zijn misschien wel de vorsten Paul Anton en Nicolaas Esterházy geweest. Paul Anton nam in 1761 de jonge Haydn in dienst als *Vice-Kapellmeister*. Hij gaf hem de verantwoordelijkheid voor het hoforkest, de muzieklessen en de bibliotheek, maar Haydns voornaamste taak was het componeren van muziekstukken, ook voor Paul Anton, zelf verdienstelijk bespeler van verschillende strijkinstrumenten. Na de dood van Paul Anton nam zijn broer Nicolaas het maecenaat over. Voor hem componeerde Haydn in de herfst van 1771 de vermaarde *Abschiedssymphonie*. De leden van het hoforkest, die tijdens het zomerseizoen gescheiden van hun familie in Slot Esterházy in Eisenstadt woonden, hadden al enkele weken tevergeefs gewacht op het moment dat Nicolaas het zomerseizoen voor gesloten zou verklaren. De musici vroegen Haydn de talmende vorst met uiterste tact duidelijk te maken dat ze zich graag weer met hun gezinnen zouden herenigen. Haydn schreef toen een symfonie waarin de orkestleden tegen het einde een voor een opstaan, de kaars op hun standaard uitblazen en zachtjes het podium aflopen. Bij de uitvoering voor Nicolaas bleven aan het eind nog maar twee violisten over: Haydn zelf en eerste violist Tomasini. Nicolaas begreep de boodschap en beloofde zijn musici een spoedig verlof. De vorsten Paul Anton en Nicolaas waren niet de eerste Esterházy's met muzikale talenten. Prins Paul Esterházy (1635-1713) geldt als de belangrijkste componist van de Hongaarse zeventiende eeuw. Van hem verscheen in 1711 ook al een *Harmonia caelestis*, een bundel religieuze gezangen.

De positie van de Esterházy's bracht met zich mee dat de lotgevallen van de familie vaak samenvielen met die van de Hongaarse geschiedenis. Al die 'vaders' van Péter Esterházy schreven mee aan de vaderlandse geschiedenis.[4] Ze kregen te maken met de Reformatie en de Contra-Reformatie, met het delicate spel van strategische huwelijken, ze waren veldheren tijdens oorlogen en gezanten in de diplomatie, ze onderhandelden over heffingen, landerijen en belastingen, ze namen deel aan samenzweringen of werden er het slachtoffer van, ze dicteerden verdragen en namen petities in ontvangst, ze verloren zonen in de strijd tegen de Turken en dansten aan het Weense hof, ze reisden als keizerlijke boodschappers naar het Vaticaan en hielden ontvangsten voor ambassadeurs. Hun positie bracht ook mee dat veel van die activiteiten hun neerslag kregen in documenten. De Esterházy's

4 László Kósa ed., *A cultural history of Hungary. From the beginnings to the eighteenth century* (Boedapest 1999).

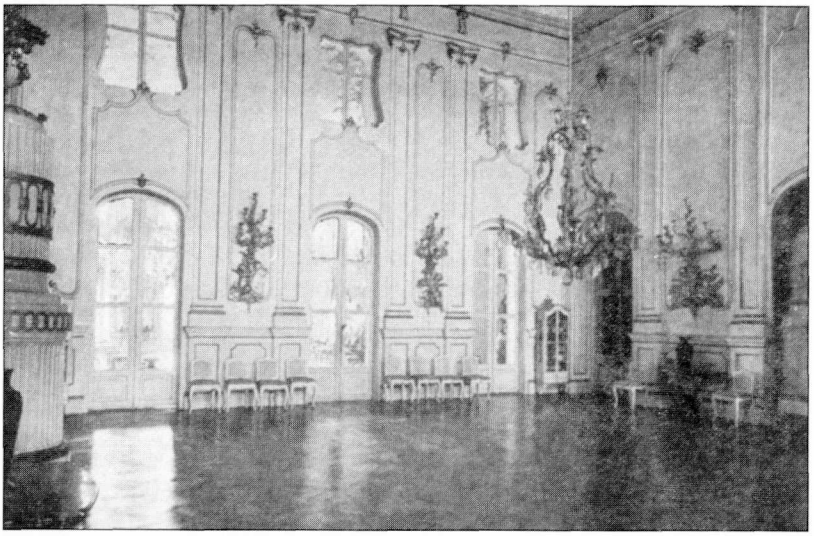

De muziekzaal van de Esterházys, waarin Haydn met zijn orkest musiceerde. Uit: Rebecca Gates-Koon, *The landed estates of the Esterházy princes* (Baltimore 1994) 150.

begonnen al in 1626 actief te archiveren, de eerste officiële archivaris werd aangesteld in 1747. De biografen van Haydn konden dankzij het archief in Slot Esterházy precies reconstrueren welke rechten en plichten de vorsten Esterházy tijdens hun ruim dertigjarige patronaat hadden laten vastleggen. Van de familie bestaat een uitvoerig papieren geheugen van verdragen, pachtregisters, inventarislijsten, catalogi, huwelijkscontracten, petities, testamenten en nog tientallen andere soorten bescheiden die op hun beurt weer hun weg gevonden hebben naar historische studies over de rol van de Esterházy's in de culturele en politieke geschiedenis van Hongarije. Zo heeft Rebecca Gates-Coon in *The landed estates of the Esterházy princes* (1994) tot in detail de periode kunnen reconstrueren dat de familie geleid werd door Paul Anton en Nicolaas: de bejegening van het personeel, de inrichting van het huishouden, de omgang met pachters, de opdrachten aan architecten, het dagelijks leven van audiënties, reizen en ontvangsten.[5] Het is ten dele door die weelde aan documenten en de verwerking ervan in historische publicaties dat Péter Esterházy zo beeldend over al die voorvaders kon schrijven.

5 Rebecca Gates-Coon, *The landed estates of the Esterházy princes. Hungary during the reforms of Maria Theresia and Joseph II* (Baltimore en Londen 1994).

Maar inderdaad: ten dele. Want in *Harmonia caelestis* zijn die documenten toch vooral de plekken waar een dansende Péter Esterházy vluchtig even zijn voeten laat neerkomen. De *Harmonia caelestis* van zijn muzikale 'vader' verscheen inderdaad in 1711 en is ook werkelijk een bundel religieuze gezangen, maar wat Esterházy hem verder laat beleven is grotendeels fictief, net als de gesprekken tussen vorst Nicolaas en Haydn, de manoeuvres op het slagveld van eerdere 'vaders' en de vele versies van hoe zijn 'vader' zijn 'moeder' ontmoette. Wie zich laat misleiden door de historische namen, plaatsen en gebeurtenissen wordt hier en daar wel terechtgewezen door vrolijke anachronismen als een stopwatch in de zeventiende eeuw of een fotograaf in de achttiende.

Bij het schrijven van Boek I van *Harmonia caelestis* putte Péter Esterházy, behalve uit zijn verbeelding, uit twee soorten geheugens: dat van archieven en historische studies en dat van zijn familie, een familiegeheugen van overgeleverde verhalen. In Boek II komt daar nog een derde type geheugen bij: dat van Péter Esterházy zelf. Het zwaartepunt verschuift langzaam naar de lotgevallen van de Esterházy's die hij heeft gekend, grootouders, ooms en tantes, ouders, zijn broers en zijn zusje. Deze verschuiving van geslacht naar familie en van familie naar gezin maakt de verhalen persoonlijker, al blijven ze verankerd in historische gebeurtenissen. Voor de Esterházy's nam de geschiedenis in de twintigste eeuw een paar dramatische wendingen. Na de Eerste Wereldoorlog viel de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie onder de Habsburgers uit elkaar en werd de Hongaarse Volksrepubliek uitgeroepen, die in 1919 overging in een radenrepubliek onder Béla Kun. Er volgden grootscheepse onteigeningen zonder compensatie, maar deze werden later weer ongedaan gemaakt. De overgang naar een republiek had de bezittingen van de Esterházy's nog grotendeels intact gelaten. Dat zou na – en door – de Tweede Wereldoorlog veranderen. Hongarije werd in 1944 bezet door Duitse troepen en nadat het Rode Leger in februari 1945 Boedapest had veroverd bleef het land in de Russische invloedssfeer. In 1948 volgden opnieuw onteigeningen, ditmaal waren ze definitief. De grootvader van Péter, graaf Móric Esterházy, een gewezen minister-president, mocht nog een paar morgen land behouden wegens zijn anti-Duitse houding in de oorlog, maar verder vielen alle kastelen, paleizen, landerijen, kunstcollecties, bibliotheken en vermogens toe aan de staat. Alle privileges werden afgenomen, titels afgeschaft. De vader van Péter, Mátyás Esterházy, geboren in 1919, als erfopvolger een van de rijkste mannen van Hongarije, veranderde na de oorlog van een graaf in een bezitsloze klassevijand, telg

uit een heel geslacht van klassevijanden. In Boek II beschrijft Péter hoe de Esterházy's deze wisseling van hun lot hebben verwerkt.

Harmonia caelestis neemt hier een tragische wending, maar blijft speels van toon. Er is een geestige beschrijving van een historische ontmoeting in 1917 tussen zijn grootvader, de premier, en de Duitse keizer Wilhelm II:

> 'De keizer maakte meerdere Hongaarse en Oostenrijkse binnenlandse aangelegenheden tot onderwerp van kritiek. Hij had met geen van beide, ik met de laatste niets te maken. Dat heb ik hem gezegd. Hij liet zijn ogen zo flikkeren dat ik bijna in de lach geschoten ben.'[6]

De geprikkelde dialoog gaat een paar pagina's door, tot Péter Esterházy afsluit met een gemonkeld: 'De Engelse journalist Ashmed Bartlett beschrijft de hele scène vertekend in zijn boek *The Tragedy of Europe*.' Ook Esterházy's verhalen over de afwikkeling van de onteigeningen en confiscaties zijn op zijn minst tragikomisch: in de verzonnen dialogen portretteert hij de communistische volkscommissarissen als onnozel en fanatiek, gespeend van ieder gevoel voor traditie en geschiedenis, geheugenloos, in geen enkel opzicht partij voor de Esterházy's.

Maar Boek II van *Harmonia caelestis* is vooral een monument voor de eerste vader na al die 'vaders', voor Mátyás Esterházy. Na de oorlog werd het Mátyás nog toegestaan zich in Boedapest te vestigen, waar hij met Lily Mányoky een gezin stichtte. In 1951 volgde deportatie naar Hort, waar de Esterházy's, met inbegrip van opa, moesten inkwartieren bij een boerengezin. Vader Mátyás werd tewerkgesteld als landarbeider in de meloenoogst en later als wegwerker.

> 'Soms, als hij in de buurt bezig was, beloerden mijn broertje en ik hem (zonder toestemming). We waren zo trots op hem, zoals hij daar halfnaakt het asfalt egaliseerde, er kropen donkere vegen vuil over zijn lijf, af en toe begon er iemand naast hem te schreeuwen, *graaf, potverdomme, kijk uit, anders verpest je het weer!*, op zijn rug en om het middel glom het zweet, ook op zijn voorhoofd, hij veegde het met de onderarm af, zette zijn bril weer recht, een halfnaakte professor, je kon het verstand aan hem afzien (...).'[7]

Trots is in alle beschrijvingen van Mátyás de ondertekst. Werkend in nederige baantjes, zoals hulpparketwerker, in dienst van voormalige ondergeschikten, behield Mátyás zijn waardigheid. Nooit hoorden de kinderen

6 Esterházy, *Harmonia caelestis*, 565-566.
7 *Ibidem*, 715.

hem over de vroegere welstand van de familie, al was er in Hongarije voor een opgroeiende Péter Esterházy geen ontkomen aan de confrontatie met dat verleden. Op een uitstapje van de klas wijst de juffrouw verontwaardigd naar een van de Esterházy-kastelen: 'Ziehier het afschrikwekkende voorbeeld van het feodalisme!' En even later: 'Als we bij weer een jachthuis aangekomen waren knikten de jongens berustend, dat is ook van jou, hè?!, en ik zei, wiedes.'[8] Samen met zijn broertje stak hij maar weer eens zijn middelvinger op (dat broertje, Márton, zou op 17 oktober 1984 het winnende doelpunt scoren in het WK-kwalificatieduel Nederland-Hongarije. Alleen Kieft wist in de Kuip tegen te scoren. Márton is nu president van de Hongaarse voetbalbond – men is een Esterházy of niet).

In de jaren zeventig verbeterden de gezinsomstandigheden enigszins. Mátyás kreeg vertaalwerk opgedragen, dat beter bij hem gepast moet hebben dan het werk op het land. In de collectie van de UB-Groningen bevinden zich verschillende Engelse en Duitse vertalingen van zijn hand, onder meer over de geschiedenis van de Benedictijnen in Hongarije, het Hongaarse volks- en bijgeloof en de porceleinkunst. Péter herinnert zich van die tijd de lange eenzame dagen die zijn vader achter de schrijfmachine doorbracht. Intussen hield het regime het gezin goed in de gaten. Toen de naar Wenen vertrokken grootvader Móric in 1960 overleed weigerde men Mátyás, met een verwijzing naar het 'staatsbelang', een uitreisvisum om de begrafenis bij te wonen. Péter Esterházy beschrijft ook de duistere kanten van zijn vader, zijn drankzucht en uithuizigheid, maar eert hem in zijn boek vooral als de man die door de ommekeer van het lot niet tot knielen of buigen was gebracht. Op een dag vroeg Péter hem of ze eigenlijk arm waren. Zijn vader kijkt even onderzoekend de kamer rond. 'Nja..., nou, rijk zijn we op dit moment niet.' En dat arm niet het tegengestelde was van rijk, een niet-rijke is nog niet arm. De arme bevindt zich nog lager, die is behoeftig, de arme is nog armer dan arm. 'Nee, jongen, wij zijn niet arm, wij leven alleen maar in armoede.'[9]

Verbeterde editie

Na de val van de Muur in 1989 en het vertrek van de in Hongarije gestationeerde Sovjettroepen, hartelijk uitgezwaaid in de loop van 1990, werden delen van het archief van de Hongaarse staatsveiligheidsdienst vrijgegeven

8 Esterházy, *Harmonia caelestis*, 425.
9 Ibidem, 600.

voor onderzoek. Na autorisatie konden onderzoekers dossiers komen inzien op het Historisch Instituut in Boedapest. In het najaar van 1999 vraagt Péter Esterházy een relatie of hij eens wil kijken of er in het Historisch Instituut materiaal over hem ligt. Misschien was hij afgeluisterd of geobserveerd, misschien ook niet – 'maar ik wilde dat objectief weten, en op de een of andere manier vond ik het nog mijn democratische plicht als staatsburger ook – zo niet het ophelderen van het verleden, dan toch de aandacht voor het verleden zoals die tot uiting komt in het bekijken van de eventuele akten.'[10] Omdat hij nog druk is met de afronding van het manuscript van *Harmonia caelestis* komt het pas op 28 januari 2000 tot een eerste bezoek aan het Instituut. Hij wordt ontvangen met koffie, op tafel liggen drie bruine dossiers. Blijkbaar was er toch wat. De beambte lijkt niet helemaal op zijn gemak. Esterházy:

> 'Hij raakte telkens even de dossiers aan. Dat hij nog iets moest zeggen, maar ik moest niet schrikken, ik liet de mondhoeken verwijtend zakken, maar hij had het gevoel dat het zijn plicht was dit te laten zien en tja... dat ik daar om zo te zeggen niet blij mee zou zijn, en tja... dat hij het ook niet wist, dat het misschien het makkelijkst was als ik er zelf in keek, dan zou ik zien wat dat was, dat wil zeggen waar het om ging, en hij schoof de dossiers naar me toe. In dat kleine gebaar zat om de een of andere reden iets schrikwekkends. Dit was een werkdossier, een agentendossier, een agent – hij slaakte een onbegrijpelijk diepe zucht, alsof het bestaan van agenten een persoonlijk leed voor hem was – z'n rapporten.'[11]

Péter Esterházy slaat een van de dossiers open en ziet meteen wat er mis is: hij herkent het handschrift van zijn vader.

De dossiers maken duidelijk dat Mátyás Esterházy niet lang na de Hongaarse Opstand van 1956 was gerecruteerd onder de schuilnaam Csanádi. Het eerste dossier werd geopend op 5 maart 1957. Hij kreeg de opdracht om in Csobánka, waar het gezin toen woonde, informatie te verzamelen over de politieke stemming onder de mensen. Geconfronteerd met de dossiers schreef Péter Esterházy in anderhalf jaar opnieuw een boek: *Verbeterde editie*. De citaten van zoëven komen uit de openingspagina's. Ook *Verbeterde editie* is veel tegelijk. Het bevat delen uit de rapporten die vader Mátyás tussen 1957 en 1980 voor de geheime dienst had geschreven, voor een belangrijk deel over zijn eigen familie en later ook over zijn gezin, fragmenten uit het

10 Péter Esterházy, *Verbeterde editie* (Amsterdam 2003) 7.
11 Esterházy, *Verbeterde editie*, 14.

dagboek dat Péter na zijn ontdekking begon bij te houden, commentaar op die dagboekaantekeningen, notities over de schijnprocessen en executies in de tijd dat zijn vader het bewind als verklikker van dienst was geweest en beschouwingen over *Harmonia caelestis*, nu in het licht van de nieuwe wetenschap over Mátyás Esterházy. *Verbeterde editie* is een verdrietig boek. Die eerste keer, oog in oog met het handschrift dat hij altijd zo had bewonderd en dat nu bewijst dat zijn vader een dubbelleven had geleid, begint zijn hand zo te trillen dat hij hem op tafel moet leggen en even later snelt hij in ontzetting het Historisch Instituut uit ('niemand mocht mijn gezicht nu zien').[12] Het is onmogelijk al parafraserend en citerend recht te doen aan de gevoelens die Péter Esterházy beschrijft, de schaamte, de woede, de haat, de gekrenkte trots, maar ook het medelijden met zijn vader, het medelijden met zichzelf, de desillusie, de verbijstering dat een zo groot deel van zijn vaders leven zich volkomen buiten zijn gezichtskring heeft afgespeeld, de verbazing, waarom toch, waar hij geen kant mee op kan, want zijn vader was in 1998 overleden. De huilbuien in de eerste maanden, als hij de dossiers doorwerkt, worden tenslotte maar afgekort tot een 't' in de tekst, van tranen. De overgeschreven passages staan in rood gedrukt.

Péter Esterházy krijgt eerst de indruk dat zijn vader alleen dingen opschreef die de geheime dienst toch al kon weten, maar al snel blijkt er echte verklikkersinformatie in te staan, zoals 'Bij mijn weten hebben uit Csobánka de L.R., T. en Sz. genaamde bewoners in oktober in Budapest deelgenomen aan gewapende handelingen.'[13] Of:

> 'In de loop van de gebeurtenissen van oktober heeft men in Csobánka de rode ster van het heldengedenkteken verwijderd, ik heb gehoord dat de dader de Sz. genaamde schoonzoon van de zand- en grindhandelaar B.S was.'[14]

De hoop dat zijn vader heimelijk een loopje nam met de geheime dienst maakt plaats voor de zekerheid dat hij werkelijk verraad heeft gepleegd. In de dossiers, die doorlopen tot maart 1980, rapporteert Mátyás Esterházy wie van zijn contacten buitenlandse correspondentie voeren, wat hij te horen krijgt van zijn oude vrienden in de aristocratie, van wie hij rouwkaarten krijgt als er familieleden overlijden, welke activiteiten familieleden ontplooien die buiten Hongarije wonen. Zelfs verhalen die Péter hem thuis had verteld, als jongen van achttien, duiken in de rapporten op.

12 Esterházy, *Verbeterde editie*, 15.
13 Ibidem, 49.
14 Idem.

Wat het lezen van de dossiers onverdraaglijk maakt is dat zoveel van de namen die er in voorkomen voor hem tot dan toe gewoon ooms en tantes waren, vrienden van zijn ouders, kennissen die over de vloer kwamen en misschien – achteraf – alleen maar uitgenodigd werden om ze uit te horen. In de manier waarop 'Csanádi' contact zoekt met zijn slachtoffers ziet hij dezelfde charme aan het werk die hij als kind zo in zijn vader bewonderde en nu walgelijk vindt.

Er is veel verbittering in *Verbeterde editie*. De gedachte dat zijn vader verklikkerswerk deed toen vooraanstaande intellectuelen, politici, kunstenaars en leden van de vroegere aristocratie in de nasleep van de Hongaarse Opstand gevangen werden gezet of terechtgesteld werden leidt tot een schaamte die voor Péter niet alleen het verleden, maar ook het heden aantast. *Harmonia caelestis* is intussen verschenen en lokt prachtige recensies en bewogen lezersbrieven uit. György Konrád schrijft hem in een verjaardagsbrief dat hij zo mooi over zijn vader heeft geschreven, tijdens signeersessies vertellen mensen hem hoe geroerd ze waren door het liefdevolle portret van zijn vader. Maar meer nog dan iets anders zijn de agentendossiers een aanslag op zijn herinneringen. In het vierde dossier leest hij:

> 'Ik meld dat Péter Esterházy (geboren te Budapest, 14 april 1950) eindexamen doet aan het Piaristen Gymnasium, tot nu toe heeft hij steeds tot de uitmuntende leerlingen behoord. Hij meldt zich aan voor het toelatingsexamen tot de studierichting wiskunde aan de Lóránd Eötvös Universiteit. Ik verzoek de Binnenlandse Dienst om, voorzover hij bij het toelatingsexamen het vereiste aantal punten behaalt, zijn toelating te willen steunen. Csanádi.'[15]

Het verzoek wordt ingewilligd, per dienstbericht wordt Binnenlandse Zaken geïnstrueerd hem toe te laten. Péter had al die tijd gedacht dat hij louter op basis van zijn goede cijfers was toegelaten. De voetbalwedstrijden waar hij samen met zijn vader heenging en waaraan hij zulke warme herinneringen bewaarde, konden ze, blijkt nu, alleen bezoeken dankzij de kaartjes die de geheime dienst had geregeld. Het is ook de geheime dienst geweest die voor een paspoort zorgde toen Péter een reis naar Wenen maakte. Lezend in de dossiers moeten al die voorvallen en gebeurtenissen uit zijn jeugd opnieuw worden overdacht, ze betekenen nu iets anders, zijn vader was niet de vader die hij zich herinnerde en daardoor is hij zelf ook niet meer de zoon die hij zich herinnerde te zijn geweest. De herziening van zijn herinneringen

15 Esterházy, *Verbeterde editie*, 277.

leidt tot de lange, deprimerende stroom 'verbeteringen' waaraan het boek zijn titel ontleent. Wat moet hij beginnen met zijn herinneringen aan de veerkracht van zijn vader, zijn trots op iemand die alles afgenomen was en tegelijk alles had behouden?

> 'Dat ze hem niet klein hadden kunnen krijgen (!), dat hij niet gefrustreerd geraakt was, geen gekwetste verliezer geworden was, maar een *vrije verliezer*, dat heeft veel voor mij betekend. Via hem kon ik trots zijn op mijn familie – en (ook) daardoor was ik sterk. Of liever gezegd: relaxed. (...) Want er was een groot (familie-)achterland – en daarheen leidden alle wegen via hem.'[16]

Péter Esterházy had zijn boeken en vrijmoedige essays uit de jaren tachtig en negentig niet kunnen schrijven zonder die trots, schrijft hij nu, en juist die trots is aangetast. Een andere 'verbetering':

> 'Mijn vader is nu, nu pas, de graaf van het niets geworden. Dat heeft nu een zwaarwegende betekenis gekregen (gaat die nu krijgen). Tot nu toe is het eerder een mooie en treffende uitdrukking geweest. Een ware uitdrukking, maar ergens toch ook een triomfantelijke: die nobody's, die stakkers zijn duidelijk geen stakkers, geen nobody's, ze zijn duidelijk maar al te rijk (alleen betalen ze minder omzetbelasting dan honderd, driehonderd, vierhonderd jaar geleden), ze zijn rijk, omdat ze het belangrijkste behouden hebben: zichzelf.'[17]

Die triomf is verdwenen. Het verraad van de vader is niet een herinnering erbij, het is een herinnering die alles wat er al was heeft veranderd. Herinneringen hebben het vermogen achteraf iets anders te worden. De gereviseerde herinnering is nog steeds een herinnering, maar niet meer aan wat oorspronkelijk herinnerd werd en daarom is het óók een vorm van vergeten. Het is beide tegelijk. Met de verschijning van de dossiers is een deel van het verleden van Péter Esterházy verdwenen.

Archief en geheugen

In Esterházy's omgang met het Historisch Instituut waaruit al deze ellende tevoorschijn kwam, hebben het archief en het menselijk geheugen op het oog een traditionele rolverdeling. De herinneringen van Péter bleken vatbaar voor herziening. Ze zijn veranderd van kleur, gevoel, smaak, betekenis,

16 Esterházy, *Verbeterde editie*, 20.
17 Ibidem, 42.

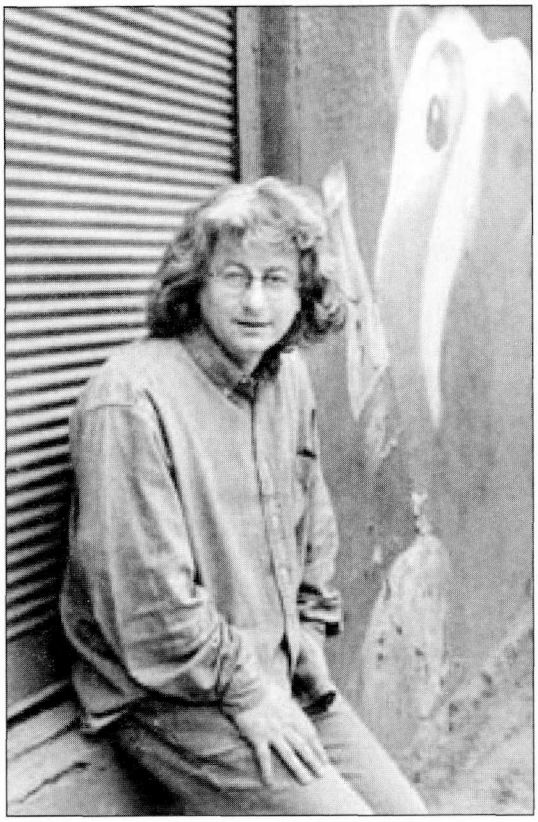

Peter Esterházy

ze verwijzen nu naar een ander verleden dan er bestond toen de agentendossiers nog ongeopend in het archief lagen. Die dossiers daarentegen zijn gebleven wat ze waren, de schriftelijke neerslag van een lange agentenloopbaan; zo kwamen ze bij Esterházy's eerste bezoek tevoorschijn en zo gingen ze naderhand ook weer terug het archief in. De verschillen tussen een archiefstuk en een herinnering zijn zo groot, zou je zeggen, dat je je wel eens afvraagt waarom de vergelijking van een archief met een geheugen zo populair is, ook onder archivarissen.

Wat Péter Esterházy zelf schrijft over documenten onderstreept nog eens hun bijzondere status als de neerslag van onveranderlijke, niet meer te reviseren feiten. In zijn eerdere werk was hij gewoon zinnen te toetsen aan andere zinnen, niet aan de werkelijkheid. Maar in het begin van *Verbeterde editie* schrijft hij:

> 'Al is de leugen nog zo snel, de waarheid achterhaalt haar wel: tot op heden heb ik met de feiten, documenten en geschriften gedaan wat ik wilde. Wat de tekst wilde. Nu kan dat niet. Alles moet ik slikken. Tot nu toe heb ik de lezer door de strot gedouwd wat ik wilde, ik was heer en meester, de werkelijkheid slechts een denkbeeldige knecht.'[18]

Het is door deze nieuwe verhouding dat *Harmonia caelestis* een roman is en *Verbeterde editie* tot de non-fictie behoort, een tweedeling van genres

18 Esterházy, *Verbeterde editie*, 27.

die dossiers en documenten samen met de werkelijkheid en de waarheid aan de zijde van het archief plaatst.

Maar hierin hoeven we Péter Esterházy niet te volgen. *Verbeterde editie* laat ook een lezing toe die juist demonstreert hoe diffuus de grenzen zijn tussen feiten, herinneringen en documenten. Om te beginnen wordt wat er in de agentendossiers te lezen valt maar zeer ten dele bepaald door de tekst. Opvallend veel van de mensen waar Mátyás op wordt afgestuurd blijken volgens diens rapportage politiek inactief. Ze 'leven teruggetrokken', 'houden zich afzijdig', 'hebben geen interesse voor politiek'. De een is op het platteland gaan wonen en vond werk in de boswachterij, een ander 'is thuis met zijn bijen bezig'. Over een oom van Péter: 'Momenteel is hij kanobeheerder aan de Római-oever, op het Béke-strand, daar woont hij ook, politiek is hij volkomen passief.'[19] Deze mededelingen hebben alleen betekenis tegen de achtergrond van een interpretatie die van de lezer afhangt. Heeft Mátyás Esterházy deze mensen willen sparen? Heeft hij zijn opdrachten stiekem gesaboteerd? Hadden zijn contacten zich werkelijk teruggetrokken uit de politiek? Ook Péter Esterházy kan dat allemaal niet precies weten, maar hij is tenminste in de positie verschillende interpretaties te overwegen, die stuk voor stuk een andere betekenis aan de notities geven. Hetzelfde geldt voor de lezing van een notitie uit 1958. 'Csanádi' heeft opdracht gekregen de 'politieke meningsuitingen tijdens de dagelijkse gesprekken' te noteren. Zijn rapport diende 'vooral de mening van klassevreemde elementen te weerspiegelen.' Dat lukte niet erg, rapporteerde de agent:

> 'In de loop van het gesprek heb ik steeds de kwestie aangeroerd van de verkiezingen. In het algemeen heb ik weinig belangstelling kunnen merken, de reden daarvoor was in Csákvár misschien, dat er kermis was en dat je daarom niet goed bij dit onderwerp kon blijven.'[20]

Péter herinnerde zich hun bezoek aan die kermis, zijn vader en hij, toen acht, hadden er temidden van hun vroegere bedienden gezeten.

> 'Mogelijkerwijs verraden we hen intelligent, niemand overkomt iets, namen komen ook niet voor, maar toch is het zo dat ze daar op de kermis lekker met elkaar zitten te drinken, ze zijn vereerd, en ze vinden zichzelf ook heel wat dat ze zich in het openbaar durven te vertonen met 'de landheer' (met zijn zoon), en verder mogen ze pappie gewoon graag, ze mogen hem omdat hij aardig is, op je gezondheid Matyika, op de jouwe Dodóka, t [t], <niks,

19 Esterházy, *Verbeterde editie*, 62.
20 Ibidem, 81.

ze zijn op> vervolgens gaat agent naar huis, zijn kinderen hangen aan hem als vruchten aan een boom, wat heeft hij van de kermis meegebracht (kermiscadeautjes), zijn vrouw besnuffelt hem ietwat argwanend, ze zoekt vreemde geurtjes, vervolgens gaat agent achter zijn schrijftafel zitten, stil zijn, jullie vader is aan het werk! En hij begint te schrijven: In de loop van het gesprek heb ik steeds de kwestie aangeroerd...'[21]

Opnieuw: het zijn de herinneringen van Péter die de interpretatie van het gerapporteerde bepalen. Of 'Csanádi' ijverig in de weer is geweest of zich juist heeft gedrukt, of die opmerking over de verkiezingen feitelijk of ironisch is, hangt af van wetenschap die niet in het dossier zelf te vinden is en door Péter gemobiliseerd moet worden. Zo staat in feite iedere mededeling in de dossiers in een omlijsting van commentaar, herinneringen, duiding, bevestiging, ontkenning, toelichting – het is, met andere woorden, dankzij het geheugen van de zoon dat de notities van de vader de betekenis krijgen die het mogelijk maakt ze ook werkelijk te *lezen*: begrijpen wat er staat.

De lezing van Péter Esterházy is vanzelfsprekend niet het laatste woord. Als lezer heeft hij wel een bevoorrechte, maar geen exclusieve toegang tot de duiding van de dossiers van zijn vader. Na de verschijning van *Verbeterde editie* mengden verschillende voormalige dissidenten zich in het Hongaarse debat over verraad. De schrijver en oud-president Arpad Göncz zei maar één persoon gekend te hebben die werkelijk uit eigen beweging verklikker was geworden, de rest was gedwongen, soms door bedreiging, soms om hun gezin te beschermen. Férenc Köszeg liet zich in dezelfde termen uit: 'Mátyás Esterházy is gearresteerd geweest en herhaaldelijk mishandeld; niemand heeft het recht hem te veroordelen.' Hun lezingen van de 'Csanádi'-dossiers zouden weer andere interpretaties hebben opgeleverd.

Daarin schuilt een wezenlijke overeenkomst tussen documenten en herinneringen. Met de 'Csanádi'-dossiers kan hetzelfde gebeuren als met de herinneringen van Péter Esterházy: een revisie die zo ingrijpend is dat ze opeens naar andere feiten, een ander verleden, een andere werkelijkheid lijken te verwijzen. Documenten hebben niet alleen menselijke herinneringen nodig om te begrijpen wat ze betekenen, ze veranderen ook *met* die herinneringen. Archivarissen die hun archief een 'geheugen' noemen hebben dus, uiteindelijk, gelijk, al steekt de overeenkomst dieper dan de simpele vaststelling dat herinneringen en archiefstukken beide naar het verleden verwijzen. Wat zij beheren deelt in de vloeibaarheid van het menselijk geheugen.

21 Esterházy, *Verbeterde editie*, 81-82. Men herinnere zich: t staat voor tranen.

BELGISCH CAFÉ

De Pintelier

ANNO 1997

Kleine Kromme Elleboog 9
9712 BS Groningen
tel 050-3185100

www.pintelier.nl

info@pintelier.nl.

Lid alliantie van biertapperijen

Lid genever-genootschap

Boekhandel Godert Walter

Duitse boeken
voor Duitse prijzen
plus 50 cent vrachtkosten

Oude Ebbingestraat 53 9712 HC Groningen
telefoon 050-312 25 23 fax 050-318 66 30
email gwalter@bart.nl of info@godertwalter.nl